

H. Varga Márta

A SZÁMÁRA, RÉSZÉRE RÉSZESHATÁROZÓI NÉVUTÓK KIALAKULÁSÁRÓL

1. Köztudomású, hogy a részeshatározó a magyarban azt fejezi ki, hogy az alaptagban megnevezett cselekvés, történés kinek vagy minek a részére, • számára (javára: dativus commodi vagy kárára: dativus incommodi) megy végbe.

1.1. Legjellemzőbb kifejezője a *-nAk*-ragos névszó, például „Almát ad a *gyerekeknek*”. Vonzatszerűen néha más ragja is lehet (*-rA*, *-bOz*), például „*két személyre van terítve*”, „Levél a *bitveshez*” (Radnóti).

1.2. A részeshatározói esetviszony a *-nAk* esetraggal ellátott névszón kívül kifejezhető körülírással is, elsősorban a *számára* és a *részére* névutók segítségével. Néhány példában a *számára* névutóéhoz hasonló jelentésben találjuk az *előtt* névutót is, amelynek eredeti helyjelölő funkciója sok esetben még erősen érződik, például „Vonzóbbá akarta tenni magát a *felesége előtt*”. Részeshatározói névutó a *javára* is: *1:0 a Fradi javára*, amely gyakran komplex részes- és célhatározónak tekinthető, ahogyan a *basznára*, *kárára* határozó is, sőt a tekintethatározók egyik jellemző kifejezőeszköze, a *nézve* névutó is hozhat létre komplex tekintet- és részeshatározót, például „[a kastélynak] csak *arra nézve* van értéke, aki ... oda megy lakni” (Jókai ÖM. XLVI: 107).

2. A következőkben az alábbi két kérdésre igyekszem választ találni:

- (1) vajon mi indokolta a tömörebb, szintetikus forma mellett az analitikus formák létrejöttét, azaz miért támadtak a dativusi esetnek névutói konkurrencsei, és
- (2) jelentéstani szempontból hogyan magyarázható a *számára* és a *részére* (eredetileg E/3. személyű birtokos személyjellel ellátott) névszók névutóvá válása, grammatikalizálódása?

2.1.1. Az első kérdésre adható legáltalánosabb magyarázatot Hontitól idézem: „(a) az analitikus szerkezetek gyakran hangsúlyozottabban, explicittebb módon fe-

* H. Varga Márta PhD, mzsvara@axelero.hu

jezik ki azt, amit a szintetikus szóalakok egy egységbe, egy szóalakba sűrítve tartalmaznak, (b) a névutó az esetraghoz képest konkrétabb, lévén szemantikailag viszonylag önálló” (Honti é.n.).

A részeshatározói viszonyt is általában egyértelműbben fejezi ki a körülírás a ragos formánál, például „Öltöztessen tiszta fehér ruhába, / Öltöztessen *béreslegény számára*” (népdalból idézi Lehr 1908: 173). A ragos formának (*béreslegénynek*) itt inkább translatívusi jelentése van (ti. ‘valakit vagy valamit megtesznek valaminek’), de a népdalban nem erről van szó. „A’ másik képem is megérkezett, mely a’ *W. Miklós számára van*” (KazLev. XV: 403) mondatban pedig azért szerencsésebb a körülírási forma használata, mert a *W. Miklósnak van* szerkezet dativus possessivus funkciójú is lehet, így a mondat félreértésre adhat lehetőséget.

2.1.2. Tudvalevő, hogy a *-nAk* rag részeshatározói funkción kívül sokféle jelentéssel rendelkezik. A különböző funkciókból adódóan több *-nAk*-ragos alak egy mondaton belüli előfordulása nem szerencsés: nemcsak monotóniát, hanem gyakran logikai zökkenőt vagy félreértést is eredményezhet, például *Marinak át kellett adnia egy könyvet a tanárnőjének*. Ilyen esetben természetesen tűnik a *-nAk* rag használati arányának megváltoztatására irányuló törekvés: az egy és ugyanazzal a raggal kifejezhető viszonyok valamelyikéhez valami más, rokon funkciójú eszközt keres a beszélő. Minden bizonnyal így vált a *sámára, részére* az amúgy is túlterhelt *-nAk* rag szinonimájaként a részeshatározó névutójává, például *Marinak át kellett adnia egy könyvet a tanárnője számára*.

A *-nAk* rag túlterheltségéről meggyőződhetünk, ha végigtekintünk a *-nAk*-ragos névszók leggyakoribb funkcióin. A *-nAk*-ragos névszó a mondatban lehet:

a) helyhatározó: „Nekiindul *az útnak*”; „Nem halt ő meg, csak befordult a *falnak*” (Ady, *Harcos Gyulai Pál*);

b) állapothatározó:

– essivus: „*Utolsónak* megy el”; „H. szólalt fel *elsőnek*”; „P. beállt *negyediknek*”;

– dativus praedicativus (‘vminek, vmilyennek minősül, minősítettik’ jelentésben): „*fáradtnak* látszik/tűnik”; „Kissé *ütődöttnek* tartja a szomszédját”; „*készpénznek* vesz vmit”;

– nuncupativus (‘vmilyen névvel illet’ jelentésben): „*Pistának* hív/nevez/keresztel/ becéz/csúfol/ gúnyol”; „*Szotyolának* a napraforgót nevezik”;

– factivus (‘vmilyen minőségben való funkcionálás céljából’ jelentésben komplex állapot-, cél- és eredményhatározóként): „A fiamat behívták *katonának*”; „*politológusnak* készül/megy/alkalmaz/felvesz”; „*papnak* szentel”; „kinevezték/előléptették *járásbírónak*”; „P. lámpát tett az asztalra *dísznek/nebezeknek*”;

c) eredményhatározó (translatívus): „A farsangon *hercegnőnek* öltözött”;

d) okhatározó: „Örülök a *találkozásnak*”;

e) célhatározó: „Ez már csak *porrongynak* jó”; „Ezek megmaradtak *magnak*”;

f) tekintethatározó: „*szépnek* szép”; „*újnak* új”;

g) dativus ethicus (az E/I., néha 3. személyre utaló *-nAk*-ragos személyes név más bizonyos mondatok jelentéstartalmát nyomatékosabbá teszi): „Ne bőgj itt *nekem!*”; „Megcsináld *nekem* a leckét!”;

Ezzel rokon a felkiáltó mondatokban olykor előforduló, többnyire érzelmi telítettségre mutató ‘mit számít neki ez vagy az’ jelentésű *mit* kérdőszóval együtt járó

személyes névmási részeshatározó is: „Mit *nekem*, te zordon Kárpátoknak fenyegekkel vadregényes tája” (Petőfi, *Az Alföld*);

h) Különleges átmeneti eset az úgynevezett birtoklásmondatokban található birtoklást kifejező részeshatározó (dativus possessivus). Elsősorban azokban a nyelvekben található meg, amelyekben nincs meg vagy ritkán használatos a ‘habeo’ jelentésű ige. Ez jellemző a magyarra és általában az uráli nyelvekre, például „Egy *embernek* volt három fia”, „*Pistának* szép nagy háza van”;

i) a *fárasztó*, *fontos*, *hasznos*, *jó*, *kell*, *lehet*, *lehetetlen*, *szabad*, *szükséges*, *tilos* stb. állítmányok melletti úgynevezett. debitív szerkezetekben a *-nAk*-ragos részeshatározó a főnévi igenévben megjelölt cselekvés logikai alanyát fejezi ki, például „*A társadalomnak* olyan kérdésekkel kellett szembesülnie...”; „*Mindnyájunknak* el kell menni”.

2.1.3. Előfordulhat az is, hogy két (esetleg több) részeshatározó is szerepel a mondatban. A viszonyok alaki egyezősége miatt ilyen esetekben is célszerű az egyiket körülírással kifejezni, például „Tegnap feladtam egy levelet a *főszerkesztőnek*, amelyhez mellékeltem a kért tanulmányt a *Nyelvtudományi Közlemények számára*”.

2.2. Mindkét részeshatározói névutó (*számára*, *részére*) eredetileg lexikális jellegű elem volt (birtokos személyjeles névszó *-rA* sublativusi raggal). Grammatikalizálódásukhoz egy névszó és a névutó alapjául szolgáló *szám* és *rész* főnevek által alkotott birtokos szerkezet szolgált. E szerkezet gyakori használata a *szám*, *rész* fogalmi jelentésének fokozatos elhomályosulását eredményezte, minek következtében aztán szintaktikai eszközökké váltak. Névutóként a 19. század elejétől kezdve értelmezik a sótárak és a nyelvtanok (kezdetben nem önálló címszóként, hanem csak a *szám* és a *rész* címszók alatt).

A *számára* névutó keletkezésének alapja a *szám* főnév R. ‘élőlények, azonos fajtájú, jellegű egyedek sora, rendje, csoportja’-féle jelentése volt (vö. *ember-számba vesz* ‘emberek közé sorol, embernek tekint’), míg a *részére* névutó a *rész* névszónak ‘párt, felekezet, osztályrész, örökrész, birtok, terület, érdekközösség, tábor, csoport stb.’ jelentése szolgálhatott. „A *számára* és *részére* névutók rokonságát... annak tulajdoníthatjuk, hogy eredetileg egyik sem közvetlen egyedre vonatkozást fejezett ki, hanem közvetve – típusán, illetőleg érdekközösségén keresztül – utalt az egyedre” (Sebestyén 1965: 160). Ezért is érezhető a *számára*, *részére* jelentésében valami közvetettség, s talán ez a magyarázata annak is, hogy mindmáig kisé körülményeskedőnek tartjuk őket a *-nAk* rag helyén.

A kiindulásul szolgáló birtokos szerkezet mindkét esetben személyre utalt eredetileg: a *számára*, *részére* személyt jelentő köznevek, tulajdonnevek mellett állt dativus comodi értelemben. Idővel azonban dologi, elvont fogalmak is szerepelni kezdtek alapszóként.

2.3. A *számára* és a *részére* lexikális elemek grammatikalizálódásában kétféle tendencia figyelhető meg: az egyik erősíti, a másik gyengíti a folyamatot.

2.3.1. Névutóvá válásukat nagyban elősegítette a magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy a birtokos szerkezetben – amely a folyamat kiindulópontjául szolgál – a birtokos ragtalan is lehet, s így a szerkezet eredeti birtokos volta igen könnyen el-

homályosul. A birtokviszony elhomályosulását alaki változás, a szórend állandósulása kísérte: mivel a magyarban a szoros szerkezetű birtokos jelzős szerkezetben a birtokszó rendszerint követi a birtokost, ezért a névutóvá átértékelődött birtokszó az új (immáron névutós) szerkezetben is többnyire a névszó után következik, és nem lehet külön bővítménye. A birtokviszony elhomályosodására és az ezzel kapcsolatos alaki, szórendi állandósulásra mutat az is, hogy noha a kétszeres (vagy többszörös) birtokos szerkezetben szabályszerűen *-nAk* raggal jelöljük az utolsó birtokost (például az egyetem magyar *tanszékének* [a] vezetője), a névutói funkciójú *számára*, *részére* „birtokosáról” azonban többnyire elmarad a birtokos jelző ragja (például *a pesti egyetem diákjai számára*). E változásnak köszönhetően „a névszó és a *számára*, illetőleg *részére* közt jobbra már csak nyelvtani szerkezeti viszony van; a névszót névutójával együtt határozóként használjuk: a névszó és a *számára* (*részére*) közti viszony megközelítőleg a szótő és a rag közti viszonyhoz hasonlítható (vö. Szabó Dénes 1955: 274)” (Farkas 1958: 34). Néha ragos névszóval is megjelenik a névutós szerkezet, főleg kérdésben (például *kinek a számára?*, *kinek a részére?*), illetve mutató névmást vagy vonatkozó névmást tartalmazó szerkezetekben (például *annak (a) számára*, illetve *akinek (a) számára*).

2.3.2. A *számára*, *részére* E/3. személyű birtokos személyjellel ellátott névszók névutóvá válásának folyamatát bizonyára gátolhatta az a körülmény, hogy a *-nAk* ragot viselő főnév dativus possessivusi funkciója elhalványult, és dativusivá értékelődött át; ilyen esetben azonban a *számára*, *részére* használata fölöslegesnek, akár elhagyhatónak tűnt: „Vörösmarty árváinak (a) részére is keringenek ívek” (*Tompa levele Aranyhoz*. Lehr i. m. 156), „Viszi bőségét *azoknak (a) számára*, akik rászorultanak” (NySz). Ez a szerkezetátrendeződés legfeljebb olyankor nem lehetséges, amikor a *számára*, *részére* után birtokos személyjeles szó következik: „... *fiainak számára* kosarát / Gyümölcseivel terhelé” (Petőfi, *A golyó*), ugyanis a *számára* elmaradásával az értelmezés a következőképp módosul: a *fiainak* nem részeshatározó, hanem a *kosarát* birtokosa az új mondatban.

3. A *számára*, *részére* névutók kialakulását tüzetesen tárgyaló Simonyi (1892), Lehr (1908), Klemm (1928), Farkas (1958), Sebestyén (1965) igyekeztek rámutatni a helyes használat szabályaira is. E rokon funkciójú nyelvi elemek jelentéseinek elhatárolása azért sem könnyű feladat, mert kialakulásuk és funkciókörük igen hasonló, s gyakran „a szabatosság kára nélkül” (Lehr 1908: 168) fel is cserélhetők egymással.

3.1. A korabeli (19. század végi, 20. század eleji) nyelvhasználatot figyelembe véve a két névutó használata közötti legtöbb figyelemre méltó különbségre talán Lehr mutatott rá. A *számára* névutó például „leginkább akkor »egyeduralkodó«, ha *célhatározás* felé hajlik, s ha *élettelen* vagy *abstract* tárggyal áll kapcsolatban. Ilyenkor, egyes állandóbb szólásokban, a nép is mellőzi a különben kegyelt *részére* szerkezetet, például »ha megmarad az *élet számára*« (életben marad), »megérett a *balál számára*«, »Ide se ártana lukat törni a *világosság számára*«, »Az csak a *világ számára él*« (elkapta a világ)” (Lehr 1908: 172). Lehr hívja fel a figyelmet arra is, hogy a két névutó között régebben volt némi funkciókülönbség (*számára* ‘neki

használatára', *részére* 'neki birtokául'), tehát finom értelmi árnyalatok elkülönítésére is alkalmasak voltak, például „Válogassatok a meggy szépjéből *a tisztelendő úr számára*” (ajándék) ~ „Holnap *a tisztelendő úr részére* szedünk gabonát” (rendelet), „*Öreganyátok számára* is hozzatok ám valamit!” (ajándékot) ~ „*Öreganyánk részére* minden évben ölünk egy malacot” (rendelet), „Az ács *H. Á. számára* faragja az akasztófát, *de az állam részére*”.

3.2. Lehr cikkének megjelenése után csaknem fél évszázaddal Farkas a két névutó használati arányának jelentős megnövekedéséről számol be tanulmányában: „Igaz, a költői nyelvben ma is ritkábbak, a köznyelvben és annak írott változatában azonban – különösen a *számára* – egyre szaporodnak” (Farkas 1957: 282). Elterjedésüket nyilvánvalóan elősegíthette az idegen nyelvi minta is: már Lehr említi, hogy a *számára, részére* „többnyire akkor használtatnak, mikor a német *für* prepozícióval él egyszerű dativus helyett” (Lehr i. m.: 16). Farkas szerint az orosz для genitivusszal járó prepozíció hatása is figyelemre méltó, különösen a fordításokban (vö. Farkas 1957: 284). Ő a két névutó következő jelentésárnyalatait különbözteti meg:

– *számára*: a tőszó eredeti jelentése nagyrészt elhomályosult, ezért bővülhet (a) célhatározói jelentésmozganattal, például „A Duna utcai [ház] nem jó hely *üzlet számára*” (Nagy L., *Kiskunbalom*. 1955: 366), (b) felveheti a 'neki, használatára' jelentést, például „Építsenek trónusülést *a császár számára*” (Simonyi 1892: 238), (c) általánosabb, tágabb körű, nemcsak személyt jelentő köz- vagy tulajdonnévvel, hanem absztrakt dologgal is állhat, például „A tanulmány *a gyakorlat számára* semmi újat nem tudott mondani”;

– *részére*: többet őriz tartalmi jelentéséből, és ritkábban fűződik élettelen, absztrakt jelentésű szavakhoz; általában közelebb áll a részeshatározói jelentéshez. Jelentése gyakran 'neki, birtokául', például „A *Pali részére* az alsó házat gondoltam” (Lehr i. m.: 172).

3.3. A részeshatározó két leggyakoribb névutójának a vizsgálata céljából három, közel azonos időpontban megjelent napilapot és folyóiratot tanulmányoztam át: a *Magyar Nemzet* 2005. május 9-i, a *Story* 2005. május 12-i és a *Magyar Nyelvőr* 2005. 1. számát. Úgy vélem, e különböző rendeltetésű és témakörű sajtótermékek alkalmasak arra, hogy bemutassák e két névutó mai használati körét.

Vizsgálódásaim alapján a *számára* és a *részére* névutó használati arányának csökkenéséről adhatok számot. Az áttanulmányozott sajtótermékekben mindössze 22 dativusi jelentési névutós szerkezetet találtam. A *számára* névutó előfordulása sokkal számottevőbb a *részére* névutóénál (20: 2). Használatuk között nincs lényeges, szabályba foglalható különbség. A helyes használatra vonatkozólag a nyelvszokás sem ad biztos támpontot, a két névutó ugyanis gyakran felcserélhető (és nemcsak egymással, hanem a *-NAk* raggal is), például „Új utakat kell keresni *Magyarország számára*” (MN) és „Az amerikai elnök megfogalmazása üzenet *Oroszország részére* is” (MN); „Csokorba kellené szedni azokat a tájnyelvi jelenségeket, amelyek *a diákok számára* nehézséget okoznak” (Nyr.) és „Éppen *az ifjúság részére* mérik szíkmarkúan az ígéretetek teljesítését” (MN).

A dativusi *-nAk* raggal szemben általában akkor szükséges a névutók használata a mai nyelvben, ha közvetve adunk valakinek valamit, tudatunk valamit valakivel. Ilyenkor tehát a *részére*, *számára* nem közvetlen birtokbakerülést, hanem odaszánást fejez ki, például „Adok neked egy könyvet *az édesapád részére*”, „Van egy jó hírem *az öcséd számára*, mondd meg neki!”. Akkor is helyes a névutóhasználat, illetve a neki megfelelő személyragos határozószó, ha a rendeltetésszerűséget akarjuk kifejezni, például „A nagyvilágon e kívül / Nincsen *számodra* hely” (Vörösmarty, *Szózat*).

Az adatok azt mutatják, hogy a két névutó használata között mintha kialakulófélben lenne az a különbség, hogy a *számára* inkább személyre, a *részére* pedig inkább csoportra, közösségre vagy dologra vonatkozik. Ennek persze ellentmondani látszik például a levélcímzésben bevett szokás: küldeményeinket hagyományosan *X. Y. részére* (és nem *számára*) címezzük. Konkrét, birtokba vehető tárgyakról szólva mindenesetre a *részére* használata tűnik gyakoribbnak, például „Hoztam két könyvet *apád részére*”, elvont fogalmakról szólva pedig a *számára*, például „*A kismamák számára* könnyebb munkát kell adni”. Ha volt is köztük régebben némi funkciókülönbség (*számára* ‘neki használatára’, *részére* ‘neki birtokául’), a mai nyelvhasználatban e két funkció nem válik szét.

A *részére* részeshatározó a mai nyelvhasználatban is rendszerint dativus *commodi* funkciójú: ‘valaki, valami hasznára, tulajdonául, használatára’. A *számára* névutó azonban gyakran fordul elő dativus *incommodi* jelentésben is, holott ha a szám szó fentebb említett régi jelentéséből indulunk ki, akkor a konkrét szemlélet alapján (‘hozzáad, hozzászámlál, növel’) csakis dativus *commodi* jelentésben van értelme. Halász már évtizedekkel ezelőtt kifogásolta ezt a használatot: „Már nemcsak a nyereséget [ami dativus *commodi*nak felel meg] – a veszteséget, a kárt, a szenvedést [ami dativus *incommodi*nak felel meg] is a maguk számára követelik az emberek” (Halász é. n. 186), például „Ez a szerződés *előnytelen Magyarország számára*”.

3.4. Annak ellenére, hogy a részeshatározói esetviszony kifejezésére alkalmas rokon funkciójú nyelvi elemek helyes használatára vonatkozó szabályokat az iskolázott beszélők általában jól ismerik, mind a szóbeli, mind az írásbeli nyelvhasználatban gyakran vétének a nyelvhelyesség ellen, amennyiben például (a) a *részére*, *számára* névutókat *-nAk*-ragos névszók után használják (*„A klubnak a *részére* folyóiratokat is rendeltem.”), (b) a hivatali zsargon által népszerűsített *számára*, *részére* névutókat gyakran előtérbe helyezik a *-nAk* raggal szemben, (c) meglehetősen általánossá vált a *felé* névutó részeshatározói szerepben való alkalmazása, (d) a részeshatározói szerepben helytelenített *felé* bürokratanyelvi használatának párjaként az utóbbi időben mintha terjedne az eredendően konkrét helyhatározói jelentéssel rendelkező *irányába* névutószerű alak is; a részeshatározói funkciójú *felé* és *irányába* használata pongyolaságnak, modorosságnak, nyelvi hibának számít, (e) újabban tanúi lehetünk egy furcsa szerkezetvegyülésnek (kontaminációnak): a birtoklást kifejező részeshatározót (dativus possessivust) tartalmazó úgynevezett birtoklásmondat (például *A szövetkezetek fontos részeivé váltak a gazdaságnak*) összekeveredik egy részeshatározói jelentésű névutós szerkezetet tartal-

mazó mondattal (*A szövetkezetek fontos részekké váltak a gazdaság számára*), és a szerkezetkeveredés eredményeként felemás, hibrid konstrukció jön létre: *A szövetkezetek fontos részeivé váltak a gazdaság számára*. Létezik olyan felfogás, miszerint az alak- és szerkezetkeveredés objektív nyelvi tény, ennél fogva nem tekinthető hibásnak, csak egy változás megjelenéseként minősíthető. Ha azonban azt akarjuk, hogy mások minden nehézség nélkül megértsék mondanivalónkat, illetve ha mi magunk is szeretnénk minden kétséget kizáróan felfogni embertársaink közlését, akkor célszerű a nyelvi változások során kialakult és nyelvtani leírásokban megfogalmazott normák szerint használnunk anyanyelvünket. E cél érdekében pedig – úgy vélem – a fentebb tárgyalt szerkezetkeveredést is a kerülendő jelenségek közé kell sorolnunk. Ennek fényében kategorikusan visszautasítandónak tartom azokat az utóbbi időkben publikált nézeteket, amelyek a nyelvművelést felesleges és tudománytalan ténykedésnek tekintik.

Irodalom

- Farkas Vilmos 1957. *A számára (számomra, számadra stb.)*, részére használatáról. *Magyar Nyelvőr* 81: 281–284.
- Farkas Vimos 1958. A névutóvá válás folyamatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 33–37.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (é. n.). A „birtokos szerkezet > névutós szerkezet > esetragos névszó” metamorfózis végállomása (nyelvspecifikusak-e az egyes stációk és az esetrag kategóriája az uráli nyelvekben?). BUM 4 (ALH, Int.), s. a.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs.
- Lehr Albert 1908. „Számára” és „részére”. *Magyar Nyelv* 167–174.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1892. *A magyar határozók II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.